

zaharija orfelin, nils bor, milorad pavić i umberto eko (II)

vladan panković

Zaharija Orfelin predstavlja jednu od najistaknutijih ličnosti srpskog (ne samo književnog) pozognog baroka, odnosno rokokoa, upravo onako kao što su to Branković i Venclović u vremenu ranog baroka. Upravo zato njegov život i delo nemoguće je razumeti bez primene principa komplementarnosti. »Citav jedan nov svet poimanja ljudske kulture — napisac Dušan Panković — i težnju ka ustoličavanju njenе humanističke i demokratske narodne sadržine podario je 1768. godine Z. Orfelin Srbinu prvim srpskim i južnoslovenskim časopisom — svojim *Slaveno-serbskim magazinom*. Petnaest godina pre Dositjevog *Pisma ljubeznom Haralampiju*, Zaharija Orfelin, svestan nepremostivog jaza između znanja učenih ljudi i neukostia naroda, osmislio se da činom (medu Srbima do tle nevidenim) izdavanja časopisa premesti taj jaz, da njime »umnoži polzu obštú«, da širi obrazovanje, propagira književna, naučna filozofska i praktična znanja.⁶² »Kao i svi naučnici,« — kaže Čurčić — »kao i većina dobrih pisaca 18. veka, Orfelin se pripremao za pisanje upoznavajući literaturu kojom se obaveštavao o savremenim naučnim rezultatima problema koji su bili predmeti njegovog trenutnog interesovanja i pisanja... Najzad, na osnovu literature i novih izvora, odlučio se za metodologiju izlaganja koja je najviše odgovarala njegovim pogledima na probleme i njegovom ličnom karakteru. Orfelin je, uz poznavanje metodologije naučnog i književnog rada, dobro znao da različite naučne i književne discipline traže i različito oblikovanje dela koje se piše. Lako je utvrditi da je on sasvim različito postupao kada je pisao udžbenike, istorijske studije i dela popularne nauke... *Iskusnog podrumara* Orfelin je namenio vaspitanju ukusa najširih slojeva ljudi, ali i praktičnoj upotrebi proizvođača vina... Jezik Orfelinovog *Iskusnog podrumara* je zanimljiva mešavina ruskoslovenskog i srpkohrvatskog narodnog govornog jezika. Onde gde Orfelin piše tekstove za vaspitanje ukusa on koristi ruskoslovenski jezik, a kad piše praktične upute vigradarima i domaćicama piše ih narodnim jezikom.⁶³

I kao što svako Orfelino delo može biti razmatrano sa bezbroj komplementarnih naučnih i umetničkih aspekata, pri čemu se takvom svojom strukturu ono implicitno javlja kao filozofsko ostvarenje, (u tom pogledu posebno treba navesti »Pozdrav Mojsijeju Putniku« u kome do izražaja dolazi komplementarnost književne, likovne i muzičke forme-sadržaja), tako se i za samog Orfeline, kao što je i navedeno, može reći da pre predstavlja beskrajan skup komplementarnih ličnosti, nego jedan, fiksirani lik. Naime, konstatovaće Bor: »U opisu psihičkog iskustva srećemo se sa uslovima posmatranja i odgovarajućim sredstvima izražavanja koja su još udaljenija od terminologije fizike... Dok bi terminologija prilagođena orijentisanju u okolini mogla poći od prostih fizičkih slika i ideje — uzročnosti, prikaz stanja naše svesti zahteva tipično komplementaran način opisivanja. Zaista, korišćenje reči kao što su misli i osećanja ne označava čvrsto povezan lanac dogadaja, već iskustva koja se međusobno isključuju zbog razlikovanja svesnog sadržaja od osnove koju mi slobodno nazivamo »mi sami«.⁶⁴ Prema tome postoje čak principijelni razlozi koji onemogućavaju apsolutnu determinaciju pesnicke i uopšte ljudske svesti i psihe. Oni samo s aspektom mehanizma mogu delovati kao mistifikacija ličnosti, kojoj je, inače, u većoj meri no što to može opravdati princip komplementarnosti. Orfelin bio sklon, baš kao i Fransoa Vijo, i mnogi drugi velikani književne reči.

Na jednom mestu govoreci o književnoj tradiciji, Miodrag Pavlović će reći: »Na sve strane se pomjerje reč tradicija. U književnim razgovorima ona iskrsva kao prizor koji smo naviknuti da sretнемo iza prvog ugla, kao himera koja nas privlači, ili avet koja odbija. Pri tom ona tolko menja svoja svojstva, uvek videna pod drugim uglom, da posumnjamo u njenu realnost, odnosno u mogućnost da se prema njoj razgraničimo. Ipak, ona bez sumnje postoji, no da bi bila nesumnjiva ona će podneti samo najprostije definicije. Čim hoćemo da je istražimo nekim orudem služenjem od jednostavnije logike, njene ivice počinju da se izmizu i leljuju. Svako naše udubljavanje u čvor tih problema donosi komplikacije za koje je kriva naša sopstvena zabuna, nespretnost prilikom razmišljanja o granicama sadašnjosti i o stepenu njene zavisnosti od prošlosti. Naša je psihološka i objektivna nužnost da izdvajamo sadašnjost kao samostalan išček vremena, a pokušamo li to, vidimo da izdvajanje ne može biti ni malo radikalno: bezbrojne veze nas vežu za književnu prošlost. Ali predmet razgovora nije prošlost kao takva nego baš ove veze, živa projekcija književne zaostavštine na pomicnom ekranu sadašnjosti. Čini se da se stavovi prema tradiciji mogu odmah podeliti na jedan naročit način, s obzirom da li je ugao posmatranja stvaralački ili kritički, naime, da li se sudi na osnovi stvorenih umetničkih dela (u kojima slučaju dolazi do izražaja i naš sopstveni stav), ili po eksplicitnim književnim programima i kritičkim postavkama. I jedan i drugi ugao očvidno se uslovjavaju, dopunjaju i proveravaju. Njihovo uzajamno dejstvo može ići dole da čak i jedan drugog osporavaju, i stoga tako recipročni i obosatrano zavisni, ova dva ugla gledanja mogu ostaviti utisak da ne dopuštaju nikakvo deljenje na nivoje zasebnih odlika.⁶⁵

Dakle, princip komplementarnosti u svojoj generalnoj formi neophodan je i za studiranje književne tradicije, odnosno »žive projekcije književne zaostavštine na pomicnom ekranu sadašnjosti«. Pri tom je, ovde, posebno zanimljivo ispitati uticaj barokne književne tradicije na našu savremenu književnost. U oba slučaja, to jest i sa kritičkog (teorij-

skog) aspekta, o čemu je već bilo reči, i sa stvaralačkog spekta, o kome će upravo biti reči, nemoguće je zaobići stvaralaštvo Milorada Pavića. U svom slavnom »Hazarском rečniku« (3. Način korišćenja rečnika), on će reći: »Uprkos svim teškoćama, ova knjiga sačuvala je neke vrline prvo-bitnog, Daubanusovog izdanja. Ona se poput tog izdanja može citati na bezbroj načina. To je otvorena knjiga i kad se sklopí, može se dopisivati: kao što ima svog negdašnjeg i sadašnjeg leksikografa, može steti u budućnosti nove spisatelje, nastavljača i dopisivača. Ona ima odrednice, konkordanse i natuknice kao slike ili ukrštene reči i sva imena ili pojmove obeležene obde malim znakom krsta, polumeseca ili Davideve zvezde ili drugim znacima, treba potražiti u odgovarajućem rečniku ovog rečnika da bi se našlo podrobnije obaveštenje o njima. To jest, reči pod znakom: + — treba tražiti u Crvenoj knjizi ovog rečnika (hrisćanski izvori o Hazarskom pitanju); € — treba tražiti u Zelenoj knjizi ovog rečnika (islamski izvori o hazarskom pitanju); ★ — treba tražiti u Žutoj knjizi ovog rečnika (hebrejski izvori o hazarskom pitanju)... Tako čitalac može koristiti knjigu kako sam nade za najzgodnije. Jedni će kao u svakom drugom leksikonu tražiti reč ili ime koje ih trenutno zanima, a drugi knjigu mogu shvatiti kao štivo koje treba pročitati celo, od početka do kraja, odjednom, kako bi se stekla ukupna slika o hazarskom pitanju i ličnostima, stvarima i zivljanjima u vezi s tim. Knjiga se može listati s-leva udesno, ili zdesna uлево, kako je leksikon objavljen u Pruskoj najvećim delom i listan (hebrejski i arapski izvori). Tri knjige ovog rečnika — žuta, crvena i zelena mogu se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao kad jede: čitajući, desniom okom može se čitati redom koji se korisniku prothće: naprej ona koja se prva otvari prilikom rasklapanja ovog rečnika... Hazarski rečnik može se čitati i dijagonalno, da bi se dobio presek kroz sva tri imena — islamski, hrisćanski i hebrejski... Ali korisnika ovog rečnika ne treba da obeshrabre ova podrobnra uputstva. Ona može mirne duše da preskoči sve uvodne napomene i da čita kao

sve proizici iz toga. Poželi mi sreće na prvim koracima.« I citira: »Razum opet progovara i nada se opet rascvetava, češnje za poticima života, ah, za izvorima života... Pozdravi jutarnju rumen kad bude nastajala godina 1958. pre izlaska sunca... A sad dosta za danas. Grada nam daje mnogo. Sada češ i ti mnogo iznalaziti... Verovatno si primetio da je davo otisao. Otkrio je suštinu stvari, deljenje na dvoje i smanjenje simetrije. Izbašao sam mu u susret svojom asimetrijom — pružio mu — fair play — posle čega je tiho iščezao... A sad jedno snažno: Srećna Nova godina! Marširaćemo k njoj. Its a long way to Tipperary, its a long way to go. Najsrdačnije tvoj Wolfgang Pauli.«⁶⁷

U »Hazarskom rečniku«, čemo, međutim, naći: »Svedok — Spojite dve leve pole istog lica na fotografiji i od lepog čoveka dobijete monstruma. Udvijote pola duše i nećete dobiti jednu celu nego nakazne dve polovine duše. I duša kao i lice ima levu i desnú stranu. Ne može se od dve leve noge načiniti dvonožac. Stari gospodin (davo — primedba V.P.) je imao dve leve polovine lica.«⁶⁸ I: — Ne može se govoriti o polovini duše! Inače bismo mogli jednu polovinu držati u raju, a drugu paklu! Ti si dokaz da je tako. I zbilja, s novim imenom mladi Daubmanus počeo je novi život. Taj život, međutim, bio je dvoličan kao erdeljski tanjur s dva dna.«⁶⁹ U stvari, fabula, ili bar osnovna tema, ako se o njoj uopšte može govoriti, u Pavićevom delu, jeste priča o Adamu Ruhaniju (prema islamskom rečniku), tj. Adamu Kadmonu (prema hebrejskom rečniku), tj. Adamu starijem bratu Hristovom (prema hrišćanskom rečniku). »Hazarski rečnik — obuhvata knjige čitače snova, jedne verske sekte veoma jakе kod Hazara. Taj rečnik je neka vrsta njihovog Svetog pisma — Biblije. Pun biografija različitih osoba muškog i ženskog pola. Hazarski rečnik predstavlja mozaički portret jedne ličnosti — one koju mi nazivamo Adam Kadmon. Navodim, dva odlomka iz tog rečnika: «Istina je prozračna i ne opaža se, a laž neprozirna, ne propušta svjetlost ni pogled. Postoji i treće, gde su dve stvari pomešane, i to je najčešće. Jednim okom vidimo kroz istinu, a drugim okom ne vidimo kroz laž ni pedal i taj pogled ne može dalje, ostaje na zemlji i naš tako se probijamo kroz život porebarke. Otuda se istina i ne može shvatiti neposredno kao laž, nego samo iz upoređenja istine i laži. Uz poređenje belina i slova naše Knjige...» Verovali su da svakom čoveku pripada po jedno od slova azbuke i da svako od tih slova predstavlja deo tela Adama Kadmona na zemlji i da se u snovima ljudi ta slova kombinuju i oživljaju Adamovo telo. Ali, ta slova i jezik beležen tim slovima, nije ovaj, kojim se mi služimo. Hazari su verovali da znaju gde je granica između dva jezika i dva pisma, božje reči — *davar* i naše ljudske... Ali, pošto naporedost božje i ljudske azbuke nije dopustiva, uvek se jedna od njih povlači da bi načinila mesta drugoj i obratno, kad se duga širi, prva je u uzmaku. To vredi i za pismena *Biblje* — *Biblja* stalno diše... Ja, Samuel Koen, pisac ovih redova poput hazarskih lovaca na snove ronim u području tamne strane sveta i pokušavam da iz njih izvučem iskre božje tamo zatočene, ali može mi se dogoditi da i moja duša tamo ostane zasluznjena. Od slova koja tamo skupljaju i od slova onih, koji su to činili pre mene, sastavljaju knjigu koja će, kako su hazarski lovci na snove govorili, činiti telo Adama Kadmona na zemlji.«⁷⁰

Mnoge ličnosti na mnogobrojne načine pokušavaju, u delu, da načine hazarski rečnik, rekonstruišu telo Adama, ali im se isto tako mnoge ličnosti suprotstavljaju. U toj stalnoj, dramatičnoj borbi, nije, međutim lako odgjetnuti koja je strana »prava«, ona koja teži da načini, ili ona koja želi da uništi telo Adamovo. Jer, iako se čini da se borci za hazarski rečnik bore sa davolima i demonima, treba se setiti biblijske legende o gradenju i razgradivanju jednog drugog »tela« i jezika mita o kuli Vavilonskoj.

1. A bijaše na cijeloj zemlji jedan jezik i jednak riječi.
2. A kad otidoše od istoka, nadoše ravnicu u zemlji Senarskoj, i nasele se ondje.
3. Pa rekoše medu sobom: hajde da pravimo ploče i da ih u vatri dobro pećemo. I bjeju im opeke mjesto kamenja i smola zemljana mjesto kreća.

4. Poslije rekoše: hajde da sazdamo grad i kulu, kojoj će vrh biti među nebesima, da stečemo sebi ime, da se ne bismo rasijali po zemlji.

5. A Gospod side da vidi grad i kulu, što zidahu sunovi čovječiji.
6. I reče Gospod: gje, narod jedan, i jedan jezik u svijeh, i to počeće raditi, i ne će im smetati ništa da ne urade što su naumišli.

7. Hajde da sidemo, i da im pometemo jezike, da ne razumiju jedan drugoga što govore.

8. Tako ih Gospod rasu odande po svoj zemlji, te ne sazidaše grada.
9. Zato se prozva Vavilon, jer ondje pomete Gospod jezik cijele zemlje, i odande ih rasu Gospod po svoj zemlji.«⁷¹

Do iste dileme vodi i jedno drugo remek delo savremene književnosti, roman »Ime ruže« Umberta Eka. »Bila je to najveća knjižnica kršćanskog svijeta,« reče Vilim. »Sad je, doda, »Antikrist zaista nadomak, jer mu se nikava znanost više neće moći suprotstaviti. Uostalom, nočas smo mu vidjeli lice.« »Čije lice?« upitah ošamućen. »Muslim na Jorgeovo. Na tom licu koje je opustio mržnja prema filozofiji prvi put sam video Antikristovu silku i priliku, a on ne dolazi od Judina plemena kao što vele njegovi najjavljivači, niti iz kakve daleke zemlje. Antikrist se može roditi i iz same pobožnosti, iz pretjerane ljubavi prema Bogu ili prema istini, kao što heretički postaje od sveca, a vragom opsrednuti od vidovnjaka. Boj se, Adsone, proroka i onih što su pripravni umrijeti za istinu, jer obično za sobom u smrt povuku mnogo drugih ljudi, često prije sebe, ponekad umjesto sebe. Jorge je izveo davolsko djelo, zato što je istinu ljubio na tako razvratan način, da ni od čega nije prezao kako bi uništilo laž. Jorge se bojao druge Aristotelove knjige, zbog toga što je ona možda doista učila kako se svakoj istini (kada se absolutizuje u »jasnom« vidu — primedba V.P.) izobličuje lice, da ne postanemo robovima svojih tlapnja. Možda je zadača onoga tko voli ljudi navesti ih da se smiju istini, navesti istinu da se smije, jer jedina (meta — primedba V.P.) istina jest naučiti da se oslobođimo bezumne strasti prema istini.«⁷² Ekon roman počinje naime, s fingiranom jasnom aluzijom na romane Konana Dojla o ingenioznom detektivu Šerlok Holmsu sposobnom da uvek razotkrije pravdu, objektivnu i absolutnu istinu i njegovom u gra-

nicama ubičajenih ljudskih moći koje podrazumevaju i mnoge greške u logici razumnog prijatelju, pomoćniku i biografu dr. Vatsunu. Tako se glavni Ekov junak zove fra Vilim od Baskervila, čime se asocira na poznatu storiju o Šerlokovi Holmsu — »Baskervilski pas« (u kojem zločinac, poput opata Jorgea kod Eka, dugo igra dvostoku ulogu), dok se njegov učenik zove Adsone, čime se opet, nedvosmisleno asocira na dr. Vatsuna. Tako, od početka romana u kome fra Vilim u Šerlokovom stilu razrešava jednu zagonetu, čitalac može steći utisak da je roman »Ime ruže« dojlovska novela smeštena kojoj je Eku isti onakav izvor nadahnula, kakav je Paviću XVII i XVIII vek srpskog književnog baroka. Ali tokom radnje ova slika sve više podleže sumnji, posebno nakon jednog dijaloga između fra Vilima i Adsone. »U priprostih je nešto čega nema u diktatoru, koji se često gube u potrazi za preopćenitim zakonitostima. Priprosti posjeduju intuiciju pojedinačnog. Ali ta intuicija sama po sebi nije dovoljna. Priprosti opažaju neku svoju istinu, možda istinitiju nego što je istina crkvenih otaca, ali je zatim protrate nepromišljenim djelima. Sto valja činiti?... To je bio Baconov problem:... On je mislio da bi nova znanost o prirodi morala biti novi veliki poduhvat obrazovanih ljudi koji bi putem drugaćijeg spoznavanja prirodnih procesa uskladio osnovne potrebe što čine možda nesreden i nagomilan, ali na svoj način istinit i pravedan, skup očekivanja priprostih. Nova znanost, nova prirodna magija. ... Kako ja i moji prijatelji danas držimo da nije na crkvi, nego na skupštini naroda da donosi zakone kad je u pitanju upravljanje ljudskim stvarima, smatram da će u budućnosti na isti način zadatak zajednice obrazovanih biti da iznese tu novu i humanu teologiju koja je prirodna filozofija i pozitivna magija.«

»Prekrasan pothvat, rekoh, »ali je li moguć?«

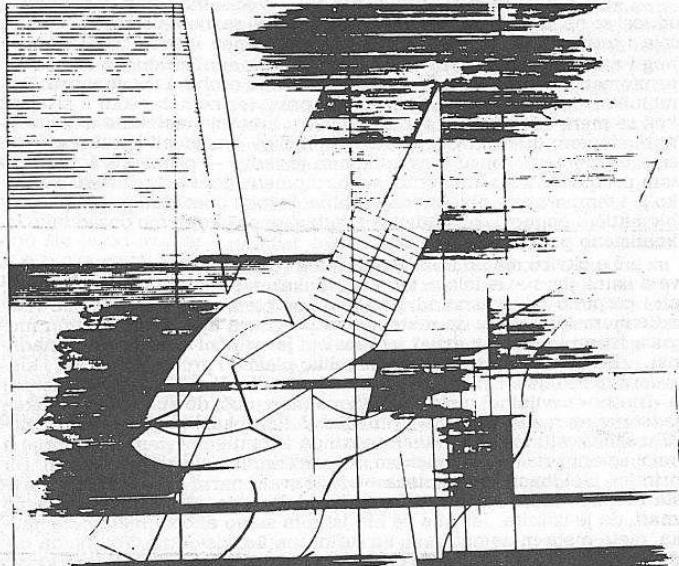
»Bacon je u njega vjerovao.«

»A vi?«

»I ja sam vjerovao. Ali da bismo u to vjerovali, moraćemo biti sigurni da su priprosti u pravu jer imaju intuiciju pojedinačnog, koja je jedina prava. Međutim, ako je intuicija pojedinačnog jedina prava intuicija, kako će znanosti uspijeti da razabere sveopće zakone i protumači ih, da bi preko njih dobra magija postala djelatnom?«

»Pa da,« rekoh, »kako će moći?«

»Ne znam više. U Oxfordu sam o tome vodio toliko rasprava sa svojim prijateljem Vilimom Occamom, koji je sada u Avignonu. Posijao mi je sumnju u dušu. Jer, ako je ispravna jedino intuicija pojedinačnog, teško je dokazati da istovrsni uzroci imaju istovrsne posljedice. Jedno te isto tijelo može biti hladno ili toplo, slatko ili gorko, vlažno ili suho na



jednom mjestu, a na drugom ne. Kako da otkrijem opću povezanost koja stvari postavlja u red, ako ne mogu prstom maknuti a da ne stvorim beskrajno mnogo novih datosti, kad se takvom kretnjom mijenjaju svi odnosi između položaja mojeg prsta i svih ostalih predmeta? Svaki odnos jest modus kojim moj duh opaža vezu medu pojedinim datostima, ali što mi je jemći da ja taj modus univerzalan i stabilan?«

»Ali vi znate da odredena debljina stakla odgovara odredenom stupnju sposobnosti vida, i upravo zato što to znate sada možete napraviti leće jednakle lećama koje ste izgubili. Kako biste to inače mogli?«

»Oštroman odgovor, Adsone. Doista, ja sam razradio tu postavku da jednakoj debljinji mora odgovarati jednak stupanj sposobnosti vida. Do tega sam došao jer su mi se u drugim navratima dogadale pojedinačne intuicije po istom obrascu... Razumiješ Adsone, ja moram vjerovati, moram pretpostaviti da je moja postavka ispravna, jer sam je izveo iz svojega iskustva, ali da bih u to mogao vjerovati moram pretpostaviti da postoje sveopći zakoni, pa ipak o njima ne mogu govoriti...«

»Dakle, ako sam dobro shvatio, radite i znate zašto radite, ali ne znate zašto znate da znate što radite?«

»S ponosom moram reći da me Vilim pogledao udivljeno: »Možda je tako. U svakom slučaju, to ti kaže zašto sam tako nesiguran u svoju istinu, iako u nju vjerujem.«⁷³

Ekvivalentan zaključak pruža nam i kvantna teorija. »Da bi se ovo značajno stanovište slikovito predstavilo — pisao je Bohr — citiraču danskog pesnika i filozofa Paula Martina Mollerera, koji je živeo i pre stotinak godina (u XIX veku — primedba V.P.) i za koga je ostao jedan nezavršen roman, koji još uvek sa uživanjem čitaju i stari i mlađi u našoj.

zemlji. U ovom romanu, koji se zove *Avanture jednog danskog studen*ta, autor na zadivljujući živ i sugestivan način osvetljiva uzajamne veze u različitim aspektima našega položaja, koje ilustruje diskusijama vodenim u jednom studentskom društvu, gde su učesnici različitih karaktera i raznih životnih pogleda. Odlomak iz romana koji Bohr ima u vidu je razgovor između romantičnog studenta i činovnika filatarskog duha koji glasi.

Student (koji ovde simboliše potencijalni jezik — primedba V. P.): »Moja neprestana istraživanja stavljuju me u stanje nemoći da bilo šta završim. Sta više počinjem da mislim o svojim sopstvenim mislima u odnosu na situaciju u kojoj se nalazim. Mislim o tome na koji način o tome mislim i tako se delim u beskonačni povratni niz. *Jastava*, koja se između sebe osmatraju. Ne znam na kome svom *Ja* da se zadržim kao na istinitom, i baš kada se na jednom od njih zadržim, onda jo to jedno moje *Ja* koje se je tu zadržalo. To izaziva u meni krajnju zbrku i imam osećaj vrtoglavice kao da sam razmišljao o ponoru bez dna.«

Filistar (koji ovde simboliše meta-jezik — primedba V. P.): »Nikako vam ne mogu pomoći da odvojite svoja mnogostruka *Ja*. To leži izvan mojih delatnosti i bio bih lud koliko ste i vi, ili bih to postao, ako bih dozvolio da me ponesu ovakve sanjarije. Ono što određuje moje ponašanje jeste da se držim opipljivih stvari i da se krećem po širokom putu zdravog razuma. Tako se moja *Ja* nikada ne mešaju.«

Rosenfeld je uočio da se ovde nalaze sve glavne epistemološke teme koje je Bohr razmatrao ili ih se dotičao: »Uputreba jezika u objektivnom saopštavanju iskustva, nužnost koja odavde sledi da se nedovoljeno utvrdi upotreba izraza u odnosu na situaciju u kojoj su nastali i, konačno, pažnja koju treba posvetiti jeziku da bi se, uz mogućnost dualnog opisa, očuvala jasnost u komuniciranju.«⁷⁴

Takođe se, diskusija između fra Vilima i Adsona može komparativi s diskusijom između Bohra i Hajzenberga.

»A zar to ne znači,«, zapitah (Hajzenberg — primedba V. P.) da temperatura nije nikakva objektivna osobina? Do — sad smo bili navikli da mislimo kako tvrdjenje »čaj u ovom čajniku ima temperaturu od 70° stepeni« iskazuje nešto objektivno, to jest da će svako ko meri temperaturu u tom čajniku utvrditi upravo 70°, nezavisno od načina merenja. No ako pojam »temperatura« znači u stvari iskaz o našem stepenu poznavanja ili nepoznavanja kretanja molekula u tečnosti čaja, onda bi za razne posmatrače (čak i pri merenju jednog istog svojstva objekta, npr. temperaturu — primedba V. P.) temperatura mogla biti sasvim različita, iako je pravo stanje sistema isto; jer razni posmatrači mogli bi da poseduju različiti stepen znanja.«⁷⁵

»Ne, to nije tačno,« prekide me Nils. Već sama reč »temperatura« odnosi se na situaciju posmatranja gde se vrši razmena energije između čaja i termometra (tj. ona je integralni fenomen interakcije analiziranih i analizirajućeg objekta, a ne izolovanog analizirajućeg objekta, tj. termometra — primedba V. P.) bez obzira na osobine termometra. Termometar je, prema tome, samo onda pravi termometar ako u sistemu koji se meri, ovde u čaju, i u termometru kretanje molekula u zahtevanom stepenu tačnosti odgovora. «kanonskoj» raspodeli (tj. ako se svojstva termometra opisuju ogrubljenim jezikom — primedba V. P.). Pod tom pretpostavkom, medutim, svi termometri daju isti rezultat, i u toliko je i temperatura objektivna osobina. Iz toga opet vidiš koliko su problematični pojmovi »objektivno« i »subjektivno« koje smo dosad tako komisleno primenjivali.⁷⁶

I u okviru matematike dvadesetog veka nalazimo na slične stavove o istini, jer su Gedelove teoreme (dokazane nekoliko godina nakon, ali i potpuno ne zavisno od principa komplementarnosti) razbile višemiljeniumsku dogmu da matematika proučava apsolutnu i jedinu moguću istinu. Gödelov drugi teorem bio je odlučni udarac ovom nadaju... Beskonačni regres (koga se toliko plašila i grčka patristika, i klasicistička estetika, i klasična fizika — primedba V. P.) se ne može iscrpiti u »finitno« trivijalnoj metateoriji (tj. ne može doći do apsolutne redukcije teorije na meta-teoriju — primedba V. P.); dokazi konzistentnosti moraju sadržavati toliko sofisticiranosti da to čini konzistentnost teorije u kojoj se oni provode sumnjivom, a time i same dokaze pogrešivim. Na primer, Goldbachova hipoteza — da je svaki parni broj suma dva prostih broja — može sutra biti formalno dokazana, ali mi nikad nećemo znati, da je istinita. Jer ona će biti istinita samo ako su metamatematica, meta-meta-matematika... ad infinitum konzistentne. To nikada nećemo znati. Lako je moguće da je formalizacija zatajila i da nas aksiomski sistem uopće nema modela. Gödelov prvi teorem pokazao je još jedan način na koji teorija može zatajiti: ako uopće ima model, tada ima više modela nego što je nakanjeno. U konzistentnoj formalnoj teoriji možemo dokazati one i samo one propozicije koje su istinite u svim modelima teorije. Ne možemo, dakle, dokazati propozicije koje su, mada istinite u nakanjenom modelu, lažne bar u jednom nakanjenom. Gödelov prvi teorem pokazao je da je selektivnost formalnih sistema koji sadrže aritmetiku nepopravljivo loša, jer ni jednom konzistentnom formalizacijom aritmetike ne možemo isključiti nenanaknjene modele koji su bitno različiti od nakanjenih (odnosno koji su im komplementarni — primedba V. P.). Prema tome, u svakoj konzistentnoj formalizaciji biti će formalno nedokazivih aritmetičkih istina. Ako je Goldbachova hipoteza istinita u njoj nakanjenoj interpretaciji, ali lažna u nenanaknjenoj, do nje neće dovesti formalni dokaz niti jedne formalizacije. Gödelovo je otkriveno — inkonzistentnih sistema još i gore (za predstavnike učenja o končnosti regresa — primedba V. P.). Pokazalo se da »konzistentnost sistema ne otklanja mogućnost strukturalne neistinе« (Tarski, A. 1933). »O pojmu istine u formalnim jezicima.« *Studia Philosophica*, vol. I, str. 295.). Formalizirana aritmetika može biti konzistentna tj. može imati modele, a da ni jedan od njih ne bude onaj nakanjeni; svaki model, takođe, može sadržati sve brojeve, sadržati i neke druge »klasno-strane« elemente, koji mogu snabdjeti i protuprimjerima i one propozicije koje su istinite u užem području nakanjene interpretacije. U konzistentnom, ali o — inkonzistentnom sistemu možemo dokazati negaciju Goldbachove hipoteze čak i ako je ona istinita. U formalizaciji koja je zatajila na ovaj ili neki sličan zakučasti način, dokazivost i istina su razdvojeni. Inkonzistentni sistem

aritmetike ili logike nema modela tj. nije ni o čemu, a o — inkonzistentni sistem nema nakanjenog modela tj. nije o aritmetici i logici. Otkriće o — inkonzistentnosti i njoj odgovarajućih pojava stavilo je tačku na Hilbertov »formalizam« čija je središnja ideja bila da nakon »formalizacije« više nema dvomislenosti o tome što konstruira dokaze u teoriji.⁷⁷ U matematici odnosno u njenim filozofskim okvirima dakle važi da »nikakav sadržaj nije moguć bez formalnog okvira a da ni jedna formula nije dovoljna, bez obzira koliko inače, trenutno bila korisna, da obuhvati ceokupno iskustvo.«⁷⁸ Filozofija matematike — reči će u tom smislu Zvonimir Šikić — »je problematiziranje matematike, dovodenje matematike u pitanje. Filozofija matematike je, dakle, kritičko razmatranje matematike; razmatranje koje zahteva distanciju, istupanje iz matematičkog mišljenja (razlikovanje potencijalnog i metajezikike matematike — primedba V. P.). Treba je stoga razlikovati od nekritičkog uranjanja u okvir matematičkog mišljenja u kojem se zbiva sama matematika. Ovaj bi uvod krov mogli shvatiti kvazifilozofi (oni čija je filozofija »zlopotreba nomenklature naročito izmišljeno u tu svrhu« — primedba V. P.) vjerujući da je njime još jednom potvrđena njihova vizija znanstvenika onoga koji ne može razumjeti bit znanosti; konkretno njihova vizija matematičara koji ne može razumjeti bit matematike. Znanstvenik bi, naime, bio taj koji nadovno ne može istupiti iz znanosti i jasno je filozofski shvatiti. Mi ovde ne nastupamo gledište. Iako znamo da većina znanstvenika ne istupa iz znanosti, mi isto tako znamo da većina filozofa nikada ne ulazi u znanost, što im unaprijed onemogućava da iz nje istupe. (Kvazi filozofi zaboravljaju da se istupi može samo iz nečega u što se već prethodno ušlo.) Smatram da filozofski relevantan govor o znanosti može izreći upravo znanstvenik koji istupa iz znanosti (i dopuštam, ako je to nekome značajno, da on time postaje filozof) ili filozof koji ulaze u znanost zadržava (filozofsku) distanciju prema njoj. Točno je da čisti znanstvenici nisu relevantni za naše pitanje, ali ni čisti filozofi nemaju o njemu što reći. (Uostalom, relevantan povijenost filozofije i znanosti dovodi ozbiljno u pitanje postojanje ovih čistih oblika)⁷⁹ (zasebnih i razdvojenih glumaca i gledalača u velikoj naučnoj drami).

Gotovo sve isto može se reći i za umetnost i teoriju umetnosti, a najbolja potvrda za ispravnost ovog stava su ličnosti Milorada Pavića i Umberta Eka, s jedne komplementarne strane književnika — umetnika, a s druge književnih teoretičara, čija dela, između kojih, baš kao i između baroka i gotike, postoje duboke povezanosti, predstavljaju, da se tako izrazimo, varijante Hazarskog rečnika našeg doba, koje se komplementarno projektuju na prošlost i budućnost.

Citirajući Koktoa, u svem delu »Savremena estetika«, po opštem i stručnom mišljenju jednom od najboljih studija o modernoj estetici, Gvido Morpurgo-Taljabeu reči će sledeće. »Onde nećete naići ni na jednu od onih poređenja koja se obično prave između Bergsona, Frojda i Ajnštajna i umetnosti«, pisao je Kokto 1923. godine (a danas bi se taj spisak morao znatno proširiti): »ništa nije smešnije od tog nerazumljivog jezika u modernoj kritici.« To je bio pomalo površan, ali sa polemičkog gledišta zdrav sud. Ne bi bilo moguće proturiti ga takvog kakav je iz područja kritike u područje estetike, ali on predstavlja razborite reči a pošto treba bar polaziti od razboritih reči, on sa tog gledišta i za nas važi.⁸⁰

Bor će takođe naglasiti: »da u situaciji kao što je ova, gde je... teško postići međusobno razumevanje ne samo medu (umetnicima — primedba V. P.) filozofima i fizičarima već i medu fizičarima različitih škola koren teškoča često leži u preferiranjima izvesne upotrebe jezika koja je svakom sugerisana njegovom sopstvenom linijom istraživanja.«⁸¹ Komplementarnost formi i sadržaja različitih umetničkih oblasti nikako nedelitim ne znači, kao u pragmatičko-pozitivističkom stavu Koktoa, da komparacija komplementarnih oblasti nije moguća ni u kom pogledu. »Sa zahtevima da se teži krajnjoj jasnoći u svim pojmovima je se,« — reči će Bor — naravno, mogu saglasiti; ali zabranu razmišljanja o opštijim pitanjima, zato što tamo nema jasnih pojnova u ovom smislu, nikako mi ne ide u glavu: jer pri takvoj zabrani ne bi se mogla shvatiti ni kvalitativna teorija... sa zahtevima pragmatičara i pozitivista u pogledu brižljivosti i tačnosti u pojedinostima i krajnje jasnoće u jeziku rado ćemo se složiti. No njihove zabrane moraćemo prekršiti; jer ako se više ne bi smelo govoriti ni razmišljati o velikim povezanostima, bio bi izgubljen i kompas po kojem se možemo upravljati.⁸²

Dakle, ni umetnost i estetika, ni nauka (fizika), ne mogu da se razvijaju van opštih tokova ljudske misli. U tom pogledu korelacije između baroka i kvantne umetnosti nepresušni su izvor one »polze obštice« koja se »sumnožava« kroz »gledanje i glumljenje u velikoj drami egzistencije«.

62 Dušan Panković, »Srpske bibliografije 1766—1850«, Narodna biblioteka Srbije, Biblioteka Matice srpske, Beograd, 1982., str. 11.

63 Videti literaturu iz napomene 60, str. XVII, XXI.

64 Videti literaturu iz napomene 6, str. 163, 164.

65 Miodrag Pavlović, »Rokovi poezije«, SKZ, Beograd, 1955., str. 5.

66 Milorad Pavić, »Hazarski rečnik« (ženski primerak), Prosveta, Beograd, 1988., str. 20, 21.

67 Videti literaturu iz napomene 37, str. 342, 347, 348.

68 Videti literaturu iz napomene 66, str. 290.

69 Isto, str. 188.

70 Isto, str. 201, 222, 223.

71 Prva knjiga Mojsijeve, glava 11 (prevod Dure Daničića).

72 Umberto Eco, »Ime ruže«, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1987., str. 527.

73 Isto, str. 224, 225, 226.

74 Zvonimir Šikić, »O epistemološkom sadržaju Bohrovog principa komplementarnosti«, predgovor u literaturi iz napomene 6, str. 169.

75 Videti literaturu iz napomene 37, str. 169.

76 Imre Lakatos, »Beskonačni regres i zasnivanje matematike«, članak u knjizi a): »Novija filozofija matematike«, Nolit, Beograd, 1967., str. 92.

77 O strukturnim korelacijama između principa komplementarnosti u fizici i Gedelovih teorema u matematici videti, npr. A. Peres and W. H. Zurek, Am. J. Phys. 50 (1982) 807.; V. Panković, Phys. Lett. A 133 (1988) 297.

78 Zvonimir Šikić, »Novija filozofija matematike«, predgovor u literaturi iz napomene 76 a), str. 11.

79 Gvido Morpurgo-Taljabeu, »Savremena estetika«, Nolit, Beograd, 1968., str. 27.

80 Videti literaturu iz napomene 6, str. 123.

81 Videti literaturu iz napomene 37, str. 311, 324.